

Derivatīvās galotnes izmantojums termindarināšanā Emīlijas Soidas uzskatu kontekstā

The use of derivational endings in term formation in the context of views of Emīlija Soida

Iveta Pūtele

Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts

Akadēmijas laukums 1, Rīga, LV-1050

E-pasts: ivetap@lza.lv

Derivatīvā galotne ir plaši izmantots termindarināšanas līdzeklis. Galotnes derivatīvās funkcijas latviešu valodā ir viena no tēmām, kam savos pētījumos pievērsusies Emīlija Soida, izsakot piezīmes arī par derivatīvās galotnes lomu termindarināšanā.

Rakstā analizēti E. Soidas uzskati par derivatīvās galotnes izmantošanu vārdarināšanā un termindarināšanā, ar derivatīvo galotni darināto terminu veidi, to īpatnības, kā arī aplūkots, kā mūsdienu termindarināšanā izpaužas E. Soidas atziņas.

E. Soida uzmanību īpaši piesaistījuši darinājumi no 2. un 3. konjugācijas vārdiem, jo viņa uzskata, ka tā ir jauna galotnes derivatīvo funkciju aktivizēšanās latviešu literārajā valodā, kad veidojas vārdiem semantiski atbilstoši, bet struktūras ziņā vienkāršāki substantīvi. E. Soida attiecībā uz šiem darinājumiem savos darbos lietojusi terminu *invertētā vārdarināšana*.

Analizējot terminoloģisko materiālu, var secināt, ka atvasināšana ar derivatīvo galotni no 2. un 3. konjugācijas darbības vārdiem, īpaši termindarināšanā, ir aktivizējusies 20. gs. 60.–70. gados, kā to minējusi E. Soida, taču šāds lietvārdu darināšanas veids pastāvējis jau iepriekš. Prefiksālu 2. un 3. konjugācijas darbības vārdu celmi lietvārdu darināšanai ar derivatīvo galotni tiek izmantoti visbiežāk; produktīvākā derivatīvā galotne lietvārdu darināšanai no darbības vārdu celmiem ir *-e*; derivatīvā galotne biežāk izmantota tieši termindarināšanā, jo šāda atvasinājuma nozīme salīdzinājumā ar pamatvārdu parasti sašaurinās un specializējas.

Atslēgvārdi: derivatīvā galotne, galotnes derivatīvās funkcijas, termindarināšana, invertētā vārdarināšana, atvasināšana, derivatīvo funkciju aktivizēšanās.

Derivatīvā galotne ir plaši izmantots termindarināšanas līdzeklis. Galotnes derivatīvās funkcijas latviešu valodā savukārt ir viena no tēmām, kam savos pētījumos pievērsusies Emīlija Soida (1977, 109–121; 2009, 52–56), izsakot piezīmes arī par derivatīvās galotnes lomu termindarināšanā (2009, 56, 73).

Rakstā analizēti E. Soidas uzskati par derivatīvās galotnes izmantošanu vārdarināšanā un termindarināšanā, ar derivatīvo galotni darināto terminu veidi, to īpatnības, kā arī aplūkots, kā mūsdienu termindarināšanā izpaužas E. Soidas atziņas.

E. Soida norādījusi, ka galotne latviešu valodā blakus savai galvenajai funkcijai – gramatiskās nozīmes izteikšanai un gramatiskās formas veidošanai,

uzņemas arī otru – vārddarinātāja funkciju. Viņa izteikusi atziņu, ka visbiežāk galotne kā vārddarinātājs formants parādās atšķirīgu vārdšķiru vārdos ar identiem celmiem, bet reizēm diferencē vārdus ar identiem celmiem vienas vārdšķiras robežās (Soida 2009, 52–56).

Tradicionāli latviešu valodā derivatīvā galotne pievienota bezpiedēkļa (1. konjugācijas) verbu saknei (sk. (1) piemēru), arī prefiksālo 1. konjugācijas verbu celmiem (sk. (2) piemēru):

- (1) *dob-t : dob-e, skāb-t : skāb-e, aug-t : aug-s, sal-t : sal-s, seg-t : seg-a, slāp-t : slāp-es*
 (2) *atbirt : atbiras, atlikt : atliekas, iekurt : iekurs*

E. Soidas (1977, 109–121; 2009, 54) uzmanību īpaši piesaistījuši darinājumi no 2. un 3. konjugācijas verbiem. E. Soida uzskata, ka viņas pētījumu laikā tā ir jauna galotnes derivatīvo funkciju aktivizēšanās latviešu literārajā valodā, kad veidojas verbiem semantiski atbilstoši, bet **struktūras ziņā vienkāršāki substantīvi** (verbu celmi tiek saīsināti, **galotni pievienojot saknei tieši**), piem.:

- (3) *kalt-ē-t : kalt-e, sarg-ā-t : sardz-e, sēd-ē-t : sēd-e*

E. Soida (2009, 72) attiecībā uz šiem darinājumiem savos darbos lietojusi terminu *invertētā vārddarināšana*. Par īpašu jaunu, bieži izmantotu latviešu valodas tendenci E. Soida (1977, 109–121; 2009, 48, 55, 78) atzinusi galotnes derivatīvo funkciju aktivizēšanos lietvārdu darinājumos no 2. un 3. konjugācijas darbības vārdu **prefiksālajiem** celmiem, piem.:

- (4) *izstrād-ā-t : izstrād-e, aizstāv-ē-t : aizstāv-is, attec-ē-t : attek-a, apsarg-ā-t : apsardz-e, iekārt-o-t : iekārt-a, izpild-ī-t : izpild-e*

Tādējādi no 2. un 3. konjugācijas verbu celmiem tiek darināti struktūras ziņā atšķirīgi atvasinājumi – verba celms tiek nevis paplašināts, bet saīsināts, atmetot sufiksu.

Tā kā analogā veidā galotne izmantota arī substantīvu darināšanai no prefiksāliem 1. konjugācijas verbiem, E. Soida (2009, 55–56) secina, ka motivētāja verba celma saīsināšana šai darināšanas procesā nav galvenais – visus **deverbālos ar galotni darinātos substantīvus apvieno pazīme, ka galotne pievienota saknei tieši**:

- (5) *aizkār-t : aizkar-s, aizvēr-t : aizvar-s, apspries-t : apspried-e, atkāp-ties : atkāp-e, atvēr-t : atver-e, iegul-t : iegul-as, ieplak-t : ieplak-a, nogul-t : nogul-as, sakau-t : sakāv-e*

Galotnes kā derivatīvās morfēmas izmantojums īpaši spilgti vērojams lietvārdu sistēmā. Arī terminoloģijā būtiskākais ir derivatīvās galotnes izmantojums lietvārdu darināšanā, kurā tā lietota trīs veidos (Vulāne 2013, 245):

- 1) kā patstāvīgs derivatīvais līdzeklis, veidojot jaunas nominatīvas vienības;
- 2) kā viens no divafiksu (prefiksāli flektīvā) atvasinājuma derivatīvajiem komponentiem;
- 3) kā derivatīvais līdzeklis atvasinājumsalikteņu darināšanā.

Šajā rakstā tiks aplūkots pirmais veids, kad galotne ir **patstāvīgs termindarināšanas līdzeklis**.

Ar derivatīvo galotni darinātos terminus var motivēt:

1) pirmatnīgu darbības vārdu celmi, piem.:

- (6) *liekt* : *liece*, *vilkt* : *vilce*, *vilkt* : *velce*, *trūkt* : *trūce*, *sūkties* : *sūce*, *spiest* : *spiede*, *lēst* : *lēse*, *vērties* : *vēre*, *cirst* : *cirte*, *svilpt* : *svilpis*, *dzīt* : *dzinis*, *šūt* : *šuve*, *pūt* : *puve*

2) prefiksālu 1. konjugācijas darbības vārdu celmi, piem.:

- (7) *atslēgt* : *atslēga*, *atlaist* : *atlaide*, *piespraust* : *piespraude*, *saspraust* : *saspraude*, *noplūst* : *noplūde*, *izplūst* : *izplūde*, *aplēst* : *aplēse*, *atvērt* : *atvere*, *aizdegt* : *aizdedze*

3) bezprefiksu 2. un 3. konjugācijas darbības vārdu celmi, piem.:

- (8) *maksāt* : *maksa*, *blīvēt* : *blīve*, *tecēt* : *tece*, *sēdēt* : *sēde*, *sēdēt* : *sēža*, *bīdīt* : *bīde*, *slīdēt* : *slīde*, *spīdēt* : *spīde*, *ritēt* : *rite*, *kaltēt* : *kalte*

4) prefiksālu 2. un 3. konjugācijas darbības vārdu celmi, piem.:

- (9) *atmaksāt* : *atmaksā*, *apgaismot* : *apgaisme*, *ierīkot* : *ierīce*, *iztvaicēt* : *iztvaice*, *pārtvaicēt* : *pārtvaice*, *piegādāt* : *piegāde*, *izlādēt* : *izlāde*, *uzlādēt* : *uzlāde*, *iestrādāt* : *iestrāde*, *apstrādāt* : *apstrāde*, *pārstrādāt* : *pārstrāde*, *izkliedēt* : *izkliede*, *spulgot* : *spuldze*, *sakabināt* : *sakabe*, *piekabināt* : *piekabe*, *uzkabināt* : *uzkabe*, *ietecēt* : *ietece*, *notecēt* : *notece*, *iztecēt* : *izteka*, *notecēt* : *noteka*

5) retumis – primārs vai sekundārs īpašības vārds, piem.:

- (10) *smails* : *smaile*, *īpatns* : *īpatnis*

Ar derivatīvo galotni darināto terminu raksturīgā semantika:

1) rīku, instrumentu, materiālu nosaukumi, piem.:

- (11) *svira*, *spiede*, *urbis*, *sakabe*, *piekabe*, *spuldze*, *blīve*, *cērte*, *vilce*, *ziede*, *skābe*

2) darbības veicēju nosaukumi, piem.:

- (12) *aizstāvis*, *uzraugs*, *pārzinis*

3) darbības objekta, rezultāta nosaukumi, piem.:

- (13) *piekars*, *piespraude*, *aizkars*, *krava*, *spējas*, *trūce*, *lēse*, *apdare*, *sūce*

4) darbības vietas nosaukumi, piem.:

- (14) *ieplaka*, *atteka*, *ieteka*, *izteka*, *atauga*

5) procesa, stāvokļa nosaukumi, piem.:

- (15) *apraide*, *apsilde*, *ataudze*, *bīde*, *slīde*, *rite*, *izlāde*, *liece*, *iztvaice*, *pārtvaice*, *padeve*, *ievade*, *izvade*, *novade* (šādi darinātiem procesa nosaukumiem bieži atbilst atvasinājumi ar izskaņu *-šana*)

Attiecībā uz deverbāliem substantīviem un termindarināšanu E. Soida (2009, 56, 73) paudusi atziņu, ka „šie substantīvi semantiski ir šaurāki par pamatverbiem, tanīs norobežota un bieži vien terminizēta viena no daudznozīmīga verba nozīmēm vai arī sašaurināta verba pamata nozīme”, kā arī ka „invertētajā vārddarināšanā blakus vārdiem ar sērījveida nozīmi veidojas individualizētas jeb terminoloģizētas nozīmes vārdi”.

Galotnes derivatīvās funkcijas termindarināšanā izmantotas kopš apzinātas terminoloģijas veidošanas aizsākumiem. Jau Gothards Frīdrihs Stenders (*Gotthard Friedrich Stender* 1783, 156; 1988, 546) ieteicis garākos, ar izskaņu *-šana* atvasinātos, vārdus aizstāt ar īsākiem – ar galotni *-a* atvasinātiem:

(16) *dzirda, redza, oža, bauda, jūta*

Kopš 19. gs. otrās puses, bet īpaši – kopš 20. gs. otrā gadu desmita derivatīvās galotnes plaši tiek izmantotas termindarināšanā lietvārdu atvasinājumos no 1., 2. un 3. konjugācijas darbības vārdiem, gan no prefiksāliem, gan bezprefiksāliem celmiem. Arī Valentīna Skujiņa savā pētījumā „Latviešu terminoloģijas izstrādes principi” (2002, 88) secinājusi, ka „termina funkcijā ar galotni atvasinātajiem lietvārdiem pamatā visbiežāk ir darbības vārds, turklāt izplatās ne tikai piedēkļformas, kas valodā ir parastākas, bet arī bezpriedēkļa formas”.

Šis ir viens no biežāk izmantotajiem Izglītības ministrijas Terminoloģijas komisijas jaunu terminu darināšanas veidiem, kas atspoguļojas „Zinātniskās terminoloģijas vārdnīcā” (1922). Šajā vārdnīcā sastopami tādi termini kā

(17) *apdare, aizdedze, berze, liece, noliece, rite, sakabe, slīde, slodze* u. c.

Termindarināšanā tiek izmantotas visas derivatīvās galotnes: *-a*, *-e*, *-is*, *-s*. Taču to produktivitāte ir atšķirīga.

„Zinātniskās terminoloģijas vārdnīcā” ar derivatīvo galotni *-a* darināti gan procesu nosaukumi ((18) piemērs), gan aparātu, ierīču nosaukumi ((19) piemērs), piem.:

(18) *ieros-inā-t : ieros-a*

(19) *spies-t : spied-a*

Taču šī galotne nav produktīva. Arī minētā piemēra variantu ar galotni *-a* mūsdienās aizstājis variants ar galotni *-e* – *spied-e*.

Derivatīvā galotne *-s* arī nav īpaši produktīva, taču jaunu terminu darināšanai izmantota visos periodos un sastopama arī „Zinātniskās terminoloģijas vārdnīcā”, piem.:

(20) *iztēl-o-ties : iztēl-s* ‘priekšstats’

uzspies-t : uzspied-s ‘spiedogs’

Derivatīvā galotne *-e* terminu darināšanai latviešu valodā izmantota visbiežāk un dažādām semantiskajām grupām. „Zinātniskās terminoloģijas vārdnīcā” galotne *-e* lietota gan procesa ((21) piemērs), gan rezultāta ((22) piemērs), gan rīku nosaukumos ((23) piemērs), piem.:

(21) *izmekl-ē-t : izmekl-e* ‘analīze’, *piegād-ā-t : piegād-e*, *iztēl-o-ties : iztēl-e*

(22) *atļau-t : atļāv-e* (*atļāv-es princips*), *raudz-ī-t : raudz-e*, *lēst : lēs-e*

(23) *sakabināt : sakabe*

Tā kā ar galotni *-e* darināmi gan procesa, gan rezultāta nosaukumi, reizēm vienādi atvasināts termins var nosaukt gan vienu, gan otru, piemēram, *apdare*.

Derivatīvā galotne *-is* visproduktīvākā ir personu un rīku, ierīču nosaukumu darināšanā, piem:

(24) *urb-t : urb-is, zāģ-ē-t : zāģ-is, triek-t : triec-is, trīs-ē-t : trīs-is*

„Zinātniskās terminoloģijas vārdnīcā” derivatīvā galotne *-is* izmantota gan atvasinājumos no darbības vārdu celmiem, darinot rīku nosaukumus (25) un darbības rezultāta nosaukumus (26), gan atvasinājumos no īpašības vārdu celmiem (27), piem.:

(25) *atgaism-o-t : atgaism-is* ‘abažūrs’, *trīs-ē-t : trīs-is*

(26) *dal-ī-t : dal-is* ‘paja’

(27) *smail-s : smail-is* ‘konuss’

„Zinātniskās terminoloģijas vārdnīcas” materiāls liecina, ka E. Soidas minētais invertētais vārddarināšanas paņēmiens šajā laikā jau tiek visai plaši izmantots. Darinot terminus ar šo paņēmienu, „Zinātniskās terminoloģijas vārdnīcā” izmantoti gan prefiksālu (28), gan bezprefiksālu darbības vārdu celmi (29), piem.:

(28) *ieros-inā-t : ieros-a, izmekl-ē-t : izmekl-e, piegād-ā-t : piegād- e, iztēl-o-ties : iztēl-e, atgaism-o-t : atgaism-is*

(29) *raudz-ī-t : raudz-e, dal-ī-t : dal-is* ‘paja’

„Zinātniskās terminoloģijas vārdnīcā” sastopami arī ar derivatīvo galotni no 1. konjugācijas darbības vārdiem, pamatverba celmu nesaīsinot, darināti termini, piem.:

(30) *atļau-t : atļāv-e, spies-t : spied-a*

Kā jau minēts iepriekš, E. Soida (2009, 53) norādījusi, ka ir gadījumi, kad galotne diferencē vārdus ar identiem celmiem vienas vārdšķiras robežās. Jāatzīst, ka dažādu derivatīvo galotņu izmantojums atšķirīgu terminu radīšanai no viena celma ir ne pārāk produktīvs, bet tomēr apzināti izmantots termindarināšanas paņēmiens, piem.:

(31) *iztēl-o-ties : iztēl-e, iztēl-o-ties : iztēl-s* ‘priekšstats’

smail-s : smail-e, smail-s : smail-is ‘konuss’

notec-ē-t : notek-a, notec-ē-t : notec-e

aug-t : augs, aug-t : audz-e; ataug-t : ataug-a, ataug-t : ataudz-e

Terminu darināšana ar derivatīvajām galotnēm plaši izmantota tehnisko nozaru terminoloģijā. Latviešu valodā ienākuši un nostiprinājušies tādi termini kā (32) *berze, sūce, ierīce, slīde, pārbīde, nobīde, rite, sakabe, piekabe, spiede* u. c.

Ne visi ar šo paņēmienu darinātie termini ir plaši pazīstami. Ir termini, kas darināti jau sen, bet vispārlietojamā valodā lietoti reti, piem., spēkratu jomas termins *klaudze* ‘asa, dobja, klauvējoša skaņa, kas var liecināt par nenormāliem procesiem vai palielinātām spraugām mežglu vai agregātu salāgojumus’ sastopams jau 20. gs. 70. gados (Brinkmanis, Pommers et al. 1974, 89).

Šādi darinājumi terminoloģijā turpina ienākt no jauna paralēli garākiem un pierastākiem atvasinājumiem ar piedēkli. Piem., spēkratu ekspluatācijas, diagnostikas un remonta jomā paralēli piedāvāti abi varianti – ar piedēkli un derivatīvo galotni atvasinātie termini:

(33) *bremžu čīkstoņa, bremžu čīkste*

Paralēli tiek lietoti arī citi, īpaši procesu izsakoši termini, kuros konkurence starp ar piedēkli *-šan-* (resp. – izskaņu *-šana*) un derivatīvo galotni *-e* darinātiem terminiem pastāvējusi vienmēr, piem.:

(34) varianti *uzbriede* un *uzbriešana*

Terminoloģijā īsie atvasinājumi biežāk ar laiku izkonkurē darinājumus ar piedēkli. To nosaka gan valodas ekonomijas princips, gan apstākļi, ka atvasinājumos ar derivatīvo galotni vārds iegūst izteiktāku terminoloģizētu nozīmi.

Derivatīvā galotne kā vārddarināšanas līdzeklis mūsdienās tiek izmantota dažādu nozaru (demogrāfijas, ekonomikas, valodniecības, informātikas, auto-tehnikas, enerģētikas u. c.) terminoloģijā, piem.:

(35) *ataudze, atteice, ielāde, paredze, vēрте, nodrose, pakalpe, pārlūks*

Tomēr aktīvākais šo darinājumu rašanās laiks, šķiet, ir 20. gs. otrais līdz astotais gadu desmits.

Mūsdienās biežāk derivatīvā galotne tiek izmantota kā vārddarināšanas līdzeklis atvasinājumsalikteņu darināšanā, piem.:

(36) *slaidrāde, datņkope, tiešsaiste, pašattīre*

Secinājumi

Apkopojot vērojumus par derivatīvās galotnes izmantojumu terminoloģijā saistībā ar E. Soidas atziņām, var izdarīt dažus secinājumus:

- 1) atvasināšana ar derivatīvo galotni no 2. un 3. konjugācijas darbības vārdiem, īpaši termindarināšanā, ir aktivizējies 20. gs. 60.–70. gados, kā to minējusi E. Soida, bet tas nav pilnīgi jauns vārddarināšanas paņēmiens – šādi lietvārdi darināti arī iepriekš (arī daži E. Soidas (2009, 55) minētie vārdi, piemēram, *atteka* un *pieteka*, nav 20. gs. vidus jaunvārdi (ME I 1923–1925, 203; ME III 1927–1929, 303);
- 2) prefiksālu 2. un 3. konjugācijas darbības vārdu celmi lietvārdu darināšanai ar derivatīvo galotni tiek izmantoti visbiežāk;
- 3) produktīvākā derivatīvā galotne lietvārdu darināšanai no darbības vārdu celmiem ir *-e*;
- 4) derivatīvā galotne biežāk izmantota tieši termindarināšanā, jo atvasinājuma nozīme salīdzinājumā ar pamatvārdu parasti sašaurinās un specializējas.

Saisinājumi

ME Mīlenbahs, Kārlis. *Latviešu valodas vārdnīca*. I–IV. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns

Avoti

1. Brinkmanis, Olafs, Pommers, Juris et al. 1974. *Lauksaimniecības tehnikas terminu vārdnīca. Terminoloģija 10*. Rīga: Zinātne.
2. Mīlenbahs, Kārlis. 1923–1932. *Latviešu valodas vārdnīca*. I–IV. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. Rīga: Izglītības ministrija.
3. *Zinātniskās terminoloģijas vārdnīca*. 1922. Rīga: Izglītības ministrija.

Literatūra

1. Skujiņa, Valentīna. 2002. *Latviešu terminoloģijas izstrādes principi*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
2. Soida, Emīlija. 1976. Galotnes funkcijas latviešu valodas vārddarināšanas sistēmā. *LPSR ZA Vēstis*. Nr. 12 (353), 103–112.
3. Soida, Emīlija. 1977. Galotnes derivatīvās funkcijas latviešu literārajā valodā. *LPSR ZA Vēstis*. Nr. 2 (355), 109–121.
4. Soida, Emīlija. 2009. *Vārddarināšana*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
5. Stender, Gotthard, Friedrich. 1783. *Lettische Grammatik*. Mitau: Steffenhagen, Hochfürstl. Hofbuchdrucker.
6. Stenders, Gothards, Frīdrihs. 1988. *Augstas gudrības grāmata no pasaules un dabas. 1796. gada izdevuma teksts ar komentāriem*. Rīga: Liesma.
7. Vulāne, Anna. 2013. Vārddarināšana. *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 245–246.

Summary

The derivational ending is a widely used means of term formation. The derivative functions of endings in the Latvian language is one of the topics that Emīlija Soida dealt with in her research, occasionally also making remarks regarding the role of derivational endings in term formation.

The article analyses the views of Soida regarding the use of derivational ending in word formation and term formation, types of terms formed with the derivational ending, their characteristics, along with the discussion of the way the ideas of Soida express themselves in the contemporary term formation.

Soida paid a special attention to the derivations from the verbs of the 2nd and 3rd conjugation, as she believed that to be a new activation of the derivative functions of endings in the Latvian literary language, when nouns semantically corresponding to the verbs, but of simpler structure, are formed. Soida used a term *inverted word formation* with regard to these derivations.

Analysing the terminological material, a conclusion can be reached that derivation with the derivational ending from the verbs of the 2nd and 3rd conjugation, especially in term formation, has been more widespread in 1960s–70s, as indicated by Soida, while the same method of noun formation has also been known previously. Prefixed stems of the verbs of the 2nd and 3rd conjugation are most frequently used in formation of nouns with the derivational ending; the most productive derivational ending for creation of nouns of the verb stems is *-e*; the derivational ending is most frequently used exactly in term formation, as the meaning of such a derivative usually is more narrow and specialised in comparison to the original word.